

Михайло Мовчан

МОВЧАН Михайло Миколайович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та політології Полтавського університету споживчої кооперації України. Сфера наукових інтересів — філософська антропологія, екзистенціалізм, психологія.

САМОТНІСТЬ ЯК ПОЛІВЕКТОРНИЙ ФЕНОМЕН: ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС

Проблема самотності вперше з'являється в епоху Відродження, коли людина починає виявляти себе як неповторну особистість. Особливо актуальною означена тема стає в європейській філософії починаючи з XIX століття, коли ця філософія переходить до неklasичної форми. Некласична, передусім екзистенційно та персоналістично орієнтована філософія, розглядає самотність як одну із центральних тем. Це пов'язано з тим, що вільна особистість для цієї філософії є вищою цінністю та умовою існування «відкритих» спільнот. У XX ст. проблема самотності настільки охопила людство, що М.Бердяєв назвав її основною проблемою людської особистості і філософії людського існування [1, с.267, 273].

У кінці XX на початку XXI століття Україна знаходиться в умовах екзистенційно-антропологічної кризи. Така криза постійно продукує самотність та відчуження людей, а тому деформує розгортання економічної та політичної консолідації українського суспільства. Проблема сутності самотності людини в соціальному середовищі в філософії пов'язана з особливостями світосприйняття, станом душі, мотивацією вчинків та самосвідомістю. Загострені специфікою сучасної доби почуття непотрібності, покинутості, відчуженості ставлять на часі проблему самотності. Завданням для кожної

людини стає не просто навчитися жити у суспільстві, але й гармонізувати стосунки з іншими людьми й головне досягти гармонії свого внутрішнього світу.

Широке вивчення феномена самотності представниками різних форм суспільної думки розпочалося в першій половині XIX ст. (хоч теоретичне осмислення названого явища започатковано ще в XVI ст.). Це пов'язано з філософською концепцією американських трансценденталістів Г.Торо, Р.Емерсона та ін. Найглибше відображення проблема людської самотності та пошуків взаєморозуміння, душевної теплоти знайшли у працях засновника філософської антропології М.Шелера та представників екзистенціальної філософії С.К'єркегора, Е.Гуссерля, М.Хайдеггера, К.Ясперса, Ж.-П. Сартра, А.Камю, М.Бубера, Е.Фромма, Х.Ортеги-і-Гассета та ін. Екзистенціалісти вбачають витoki самотності в самій природі людини, декларують приреченість людини на одвічну самотність.

Проблема самотності на пострадянському просторі найглибше досліджена в межах психологічного дискурсу. Плідними в цьому контексті є праці Ю.Швалба, О.Данчевої, А.Хараша, В.Сіляєвої, М.Литвака, С.Корчагіної. В Україні до теми самотності почали звертатися лише з 80-х років XX століття. Філософських досліджень самотності досить мало (можна згадати праці Н.Хамітова і ще декількох авторів (Б.Голоти, Н.Каралаш, Н.Лубенець, А.Фльорко та ін.). Дослідження Н.Хамітова є важливими у розробці теми самотності, зокрема його парадигма філософії людини, яку автор називає метаантропологією, що вносить у людське буття межові та позамежові вияви чоловічого і жіночого начал, а також запропоновані ним для розкриття змісту самотності категорії: буденність, граничне буття (буття-намежі) та метаграничне (буття-за-межею). В аналізі феномена самотності Н.Хамітов виділив психологічний, екзистенційно-антропологічний та метаантропологічний аспекти, але

він здійснює це у контексті чоловічого та жіночого начал. Н.Лубенець у рамках філософської антропології показує самотність у нових соціокультурних контекстах кризи людської суб'єктивності. Самотність як культурний феномен став окремою проблемою дослідження Б.Голоти «Самотність у життєвому світі особистості: соціокультурний вимір». Сучасні вітчизняні вчені В.Горський, В.Табачковський, Г.Горак та ін. не виокремлюють самотність як окрему проблематику, але аналізують фактори та умови, які є причиною переживань, пов'язаних із самотністю — страх, відчуження, страждання тощо. Проте розгляд самотності як особливого феномена існування людини, що є окремою філософсько-антропологічною проблемою ще не має цілісного висвітлення. В цьому плані не достатньо розроблені питання, що стосуються онтології, тенденцій, форм вияву, модусів, іпостасей самотності тощо.

Тому метою цієї статті є: аналіз самотності як сутнісної характеристики буття людини. Для досягнення поставленої мети ставляться такі завдання: визначити онтологічний статус феномена самотності, показати зміст його тенденцій, виділити форми, модуси та іпостасі прояву самотності.

Відомо, що Гегель, який певний час сам страждав від самотності (особливо, коли закінчив Тюбінгенський університет і вступив на посаду домашнього вихователя в Берні [8, с. 14, 18]) зробив серйозний і вагомий крок до розуміння самотності як філософського феномена. Він запропонував теорію про «два світи відчуженого від себе духу». Самотність представляється як втрата двох відношень: зв'язку із собою й соціальним світом. Останній є необхідною умовою для об'єднання людини із собою. Людина повинна мати «дім», як в об'єктивному, так і в суб'єктивному значенні. Природа самотності полягає в себелюбстві суб'єктивного духу, його прагненні зміцнити власну самість без відношення її з діяльністю об'єктивного світового духу

абсолютної ідеї. В результаті суб'єктивний дух заплутується у власних суперечностях, які викликають у людини «нешасну свідомість».

Починаючи з «Дослідів» М.Монтеня проблематика самотності пов'язується з проблемою особистої тотожності. Р.Декарт здійснив епістемологічний поворот до егоцентричного зобов'язання, яке з того часу тисне на західну людину, провокуючи її на усвідомлення власної винятковості та приреченості, на метафізичну самотність. Через онтологічну й епістемологічну монадологію німецький філософ Г.Лейбніц заглибив і продовжив дану проблематику. Слід зауважити, що філософія Нового часу відзначається апологією самотності як критерієм особистісної тотожності. Б.Паскаль першим у європейській філософії поставив проблему самотності у розгорнутому вигляді. Він інтерпретує самотність як таку, що супроводжує людське існування, травмує переживанням глибокої ізоляції й покинутості. Самотність у інтерпретації Б.Паскаля виступає передусім як факт нещастя. Філософ і теолог С.К'еркегор розглядав самотність як замкнутий світ внутрішньої самосвідомості що принципово не розкривається ніким, крім Бога. Самотність є передусім наслідком виходу людини за межі буденності — у буття героя чи генія. Феноменологія Е.Гуссерля дає уявлення про свідомість як про безкінечний потік переживань, що повністю ізольовані від всього зовнішнього і матеріального. Це є визнанням принципіальної самотності людини, самотності вічної й неминучої. У творчості А.Шопенгауера самотність — фатальний результат волі до життя. Ф.Ніцше вважає причиною самотності людини її відчуження від власних надлюдських перспектив; з іншого боку, самотність, на думку мислителя, стає відчуженням людини, що освоює ці перспективи, від інших людей. Подальше осмислення самотності продовжувалося екзистенційним напрямком у філософії, представники якого не намагалися досліджувати причини, що призводили до

посилення або послаблення самотності, аргументуючи думку про споконвічну притаманність людському існуванню. Так, К.Мустакас і Б.Міюскович абсолютизують безодню, яка розділяє внутрішні світи індивідів, коли самотність є «самосвідомим усвідомленням ізоляції». Справжня самотність, на думку К.Мустакаса, з'являється переважно від досвіду зустрічі з межовими екзистенціальними ситуаціями, такими як смерть, народження, крах усталених традицій, життєві трагедії тощо. У будь-якому випадку, якою б не була у людини зовнішня форма підтримки, вона вимушена переживати і осмислювати ці ситуації сама. Екзистенціальні переживання обов'язково виводять людину на себе, вперше «знайомлять» її, як це не дивно, з собою [16, с.9]. Е.Фромм також пов'язує поняття особистої тотожності з самотністю. На його думку, виникнення людської свідомості розриває природні зв'язки людини з природою, руйнує споконвічну гармонію з нею і породжує екзистенційну суперечність, котра складає основну проблему людського існування. У філософії М.Хайдеггера самотність розглядається як дефективний модус буття. Для нього самотність — це одночасно і надія на піднесення, воскресіння і туга за ними [11, с.120-121]. М.Бубер інтерпретує самотність як конструктивний досвід, у ході якого людська істота здатна набути чогось, що дозволить їй вступити в істинний діалог [2, с.74]. Для Е.Кіршбаума почуття самотності — це оклик потойбічного або сакрального, вищого [3, с.120]. Самотність — перехідний стан, коли світ людини вже залишений, а світ Бога, метафізичне, тільки маячить попереду. Екзистенціалісти і представники діалогічного підходу, описуючи самотність як онтологічну характеристику, продовжують визначати самотність через протиставлення її спільності. Одним з небагатьох авторів, які остаточно подолали тенденцію визначення самотності через спільність і створили своєрідну «чисту онтологію самотності» є Е.Левінас. Він визначає самотність через

сполучення існуючого з актом-існування і виявляє основні наслідки самотнього існування людини. «Місце» виникнення самотності — це ситуація покладання зв'язку, де існуючий сполучається з актом-існування. У нерозривності цього зв'язку, за Е.Левінасом, суть самотності: «У тій мірі, у якій я єсьм, я єсьм монада» [6, с.27].

Поняття самотності наділене у різних авторів у чомусь близьким, але не однаковим змістом. На нашу думку це пов'язано з тим, що сам феномен самотності є багатовимірним. Виокремимо ті аспекти, в яких цей феномен розглядається у філософії: а) самотність-усамітнення — це добровільне уникнення контактів з іншими людьми заради зосередження на якійсь справі, предметі, самому собі (Р.Емерсон, Г.Торо та ін.); б) самотність-бездомність — це невизначеність смислу і ролі людського перебування у світі; неприкаяність людини в нескінченності; відсутність установленної гармонії людини зі світом (М.Бубер, С.К'єркегор, Ф.Ніцше, Б.Паскаль та ін.); в) самотність-відповідальність — це «приреченість» кожної людини на самостійний вибір образу дії, неможливість перекласти відповідальність за свій вибір на іншого (екзистенціалізм); г) самотність-незлиття — це початкова й нездоланна відособленість існування «Я» від інших існувань (екзистенціалізм, феноменологія).

Серед тенденцій самотності слід виділити два типи: 1) позитивна самотність (самотність як усамітнення); 2) негативна самотність. Усамітнення дозволяє особистості зазирнути в найвіддаленіші і найпотаємніші куточки своєї душі, зробити критичний аналіз пройденого, подумати над теперішнім і відтворити тенденцію майбутнього; очистити свою душу від напливу незначного, другорядного, швидкоплинного, тобто поглянути на себе з різних боків, оцінити себе з позицій раціонального, впорядкувати свої емоції. Добровільна самота (усамітнення) бере свій початок від самотництва [15, с.5]. Усамітнення (усамітненість), на думку С.Корчагіної, є

єдиним варіантом суб'єктивно позитивного прояву самотності в житті [4, с.51]. Однією з умов позитивного прояву самотності в житті людини є вироблена нею самою (чи то здобута) стійкість, яка забезпечує збереження основних відносин індивіда з дійсністю, передбачаючи разом з тим існування моментів пластичності, гнучкості, варіативності. Якщо перша тенденція самотності (усамітнення, самота) — необхідна умова очищення і поглиблення спілкування, то друга тенденція — антагоніст цьому спілкуванню, його ворог №1 [14, с.190]. Негативна самотність може руйнувати людську особистість, бути тяжкою, безвихідною, жакливою. Особливої актуальності даний тип (тенденція) самотності починає набувати з XIX століття. У XIX-XX століттях проходить динамічний процес втрати старих і виникнення нових традицій, загострюється розрив між поколіннями, зростає конфлікт «батьків і дітей», посилюється відчуження і нерозуміння між поколіннями. Все це разом потенційно призводить до особистого відчуження і до переживання самотності. Самотність, перш за все, стає особистісною.

У XX — початку XXI століття самотність мільйонів людей пов'язана з бажанням бути не самому, а також з глибоким, трагедійним переживанням неможливості практично здійснити це. Тому проблема самотності і розглядалась спочатку лише як проблема спілкування, міжособистісної взаємодії, і лише в останній час самотність, пов'язується не тільки з особливостями спілкування, скільки з властивостями особистості [15, с.37]. Це означає, що всі зовнішні обставини життя втрачають вирішальне значення для людини. Вона почуває себе самотньою незалежно від присутності поряд інших людей (чи то друзі, сім'я, однодумці, випадкові знайомі). І тому самотність — це не лише «стан пов'язаний з втратою людиною зв'язків з колективом, сім'єю, суспільством» [14, с.188], а й «переживання, що виражає певну форму самосвідомості, і показує розкол основної реальної сітки відносин і зв'язків внутрішнього світу особистості» [5, с.27].

В філософії й психології можна виділити декілька видів негативної самотності з певними межами прояву. Перший вид самотності пов'язаний з переважаючою дією механізмів обособлення в структурі особистості людини, крайньою формою яких виступає відчуження: від інших людей, цінностей, норм, певної групи, світу в цілому. В даному випадку процеси ідентифікації діють в межах свого «Я», індивід усвідомлює свій стан і часто розуміє, чим він обумовлений. Цей вид стану самотності отримав робочу назву «відчужуюча самотність». Другий вид стану самотності обумовлений переважаючою дією механізмів ідентифікації. В результаті особистість, звикаючи ототожнюватися з іншими людьми чи групою, поступово втрачає своє «Я», яке стає чужим, незрозумілим і лякаючим. Так як домінування однієї тенденції не означає повного блокування іншої, то механізми обособлення також проявляють себе, але діапазон їхньої дії надзвичайно вузький і визначається межами власного «Я». Внаслідок того, що даний різновид стану самотності обумовлений втратою власного «Я», саморозчиненням, знеособленістю спілкування, відчуженням від себе самого, отримав номінацію «самовідчужуюча» [4, с.51].

Дослідники виділяють чотири модуси самотності: космічний, культурний, соціальний, міжособистісний [5, с.21-51]. 1. Космічна самотність — це переживання людиною своєї віддаленості від загальної сутності, якою є: а) космос, світ, природа; б) «вищий розум», Бог; в) людська історія.

2. Культурна самотність — переживання людини, пов'язані з тим, що її цінності, уявлення, ідеали, які сформувалися у певному культурному середовищі, не знаходять відгуку і розуміння в оточуючих людей. Ситуації, в яких у індивіда виникають такі переживання, можуть обумовлюватися факторами міграції, швидкої переорієнтації суспільства на нові цінності, динамічним інтелектуальним розвитком окремої особистості.

3. Соціальна самотність — це переживання людини, обумовлені виключенням її з певної групи чи неможливістю вступу до групи (відставка, звільнення з роботи, вихід на пенсію, остракізм, виключення з команди, неприйняття новим колективом тощо).

4. Міжособистісна самотність — переживання індивідом втрати чи нестачі духовного зв'язку з іншою конкретною, єдиною і неповторною особистістю (близький родич, друг, коханий).

Самотність як феномен людського буття має чоловічу й жіночу іпостасі. Вона особливо стає актуальною в підлітковому та юнацькому віці. Розвиток самосвідомості — центральний важливий процес даного періоду. Юна воля юного чоловіка потребує роздумів-мрій, які докорінно відрізняються від мрій дівчат даного періоду розвитку. Саме мрії й роблять підлітка юнаком. Мрії підлітка дуже стабільні (конформні), по суті, — це бажання (як правило, сексуальні й танатичні), одягнені у фантастичні форми із-за неможливості їх задоволення. На відміну від підлітка мрії юнака спрямовані на розкриття себе й своєї волі за межами фантазії. Рухаючись в напрямку до юнака, хлопчик-підліток завжди повинен пройти через вогонь самотності. Самотність юнака як самопізнання й самотворення допомагає йому вийти з простору вини за межі батьківської сім'ї, стати самодостатньою особистістю.

Дівчина - юнка не має такої потреби в самотності, як юнак. Дівчинка, а потім дівчина готується стати матір'ю, і це накладає відбиток на її особистість. Ідея майбутнього народження і материнства навіюється дівчині ще з раннього віку, й тому самотність розглядається як передвісник трагедії, а усамітнення — як гріх. Самотності може прагнути тільки незвичайна, дивна дівчина. Мова йде не про самотність дівчини-ізгоя, а про самотність яка приймається добровільно і вільно, тобто про самотність-відстороненість. Усамітнення і відстороненість дівчини — так як і юнака, — проявляється

через мрії. І якщо мрії самотнього юнака можуть знаходити своє втілення в роді, то мрії дивної дівчини завжди виходять за його межі. Вже сам факт відсторонення дівчини означає абсолютне протистояння роду; саме таким чином вона звільняється від влади роду й народження смертних, підходячи до народження безсмертного [13, с.12-13].

Любов відділяє юність від молодості. Воля до самотності в пошуку кохання означає перш за все відстороненість від негідного й чужого. А вже потім самотність — як заперечення низки захоплень-закоханостей. Воля до самотності — це недопущення невідворотних зв'язків з некоханим і некоханою, нехай навіть ця невідворотність здається відносною. Вона — це ще й завжди творчість. Створюючи ідеал чоловіка й жінки ми, творимо себе. «Перехід від юності до зрілості — це перехід від самовизначення до самореалізації. А головним контекстом розвитку ранньої дорослості є перш за все: особистість, сім'я, праця»[7, с.693]. Доросле життя від усього попереднього життя відділяє весілля. Самотність дівчини й хлопця зникає у велетенському спалаху, який багато народів сприймають як вищий час життя. Але будь-який земний вогонь рано чи пізно догорає. Залишається чорний кістяк самотності. Більшість жінок сьогодні достатньо чітко виражають свої прагнення — вони хочуть втекти від емансипації до сім'ї й дітей. Чоловікові складніше виразити словами свої прагнення. Безумовно, чоловіки також надзвичайно переймаються самотністю, яка породжується вільною любов'ю, де всі користуються усіма, але вони завжди бажали й бажають чогось більшого ніж сім'я. Відомо, що кожна жінка прагне весілля. Весілля для неї немовби чарівний акт, який назавжди позбавляє самотності. Безумовно, кожна жінка напевно відчуває, що це — втрата самотності лише в очах роду, але переживання того, що вона не буде вважатися старою дівою, наповнює її надзвичайною радістю й позбавляє це відчуття сили. Чоловіку легше, ніж жінці, розвинути волю до самотності; жінка стиснута

необхідністю продовжити рід як процес народження й смерті, бути при родах заміжньою. Жінка завжди пригнічена самотністю. Заміжжя є для неї можливістю втратити свободу-пригнічення і самотність свободи-пригнічення.

Наближення старості завжди викликає хвилювання. Це наближення може прийти до нас у будь-якому віці, але особливо воно переслідує в той час, коли ми починаємо втрачати тілесні ознаки юності. Чоловіки сприймають це спокійніше, жінки майже завжди приходять в жах, не бажаючи примиритися з жорстокістю світу. Наближення старості для жінки — це наближення сексуальної й еротичної самотності. Старість забирає у жінки можливість народжувати дітей і зачаровувати чоловіків природною свіжістю. Протиставити старінню можна дух і душу. Воно завжди зупиняється перед розумом, мистецтвом і здатністю кохати. Дуже важливо не прийняття старіння як домінуючої реальності і протиставлення йому внутрішньої молодості. Внутрішня молодість жінки є її душевність і жіночність. Більшість чоловіків цінують у жінках не юність, а жіночність. Саме жіночність як душевність викликає до життя ті духовні й творчі сили, які борються зі старінням і перемагають його. Подолання відчуття старіння для чоловіка можливе через розвиток мужності. Мужність як умова еротизму відганяє старіння й зберігає молодість, точніше, відганяє почуття старіння, але саме старіння завжди приходить відразу за своїм почуттям, більше того, воно і є це почуття.

Самотність має дві форми свого вияву — зовнішню і внутрішню. Людина може відчувати як зовнішню, так і внутрішню самотність — це є наслідком перебування в зовнішній чи внутрішній самотності. Під зовнішньою самотністю «можна розуміти самотність яка є результатом випадкової суперечності людини і соціального середовища» [12, с.19]. Ця самотність є результатом лиха, катастрофи. Тут доречно пригадати самотність Робінзона Крузо, героя

однойменного роману Д.Дефо. Самотність Робінзона — це архетип цієї самотності. В даному випадку людина опинилася за межами соціуму, фізично відокремленою від інших людей. Зовнішня самотність може бути також і в межах соціуму, як наслідок певного конфлікту. Зовнішня самотність — не результат кризи самототожності особистості; вона не породжується самототожністю і може тільки посилити її. Щоб вийти за межі зовнішньої самотності необхідні усталені загальні правила (специфічна «техніка безпеки»), що не залежать від неповторної специфіки особистості. Вихід до нового кола спілкування ефективно долає цю форму самотності. Таким чином, можна констатувати, що зовнішня самотність — випадкова, ситуативна, «соціальна» [10, с.11-12]. Внутрішня самотність докорінно відрізняється від зовнішньої, вона — результат суперечності людини з собою, що призводить до втрати та пошуку самототожності й уже на цій основі — до суперечності людини та суспільства [12, с.19]. Але саме суперечність людини з собою, породжуючи внутрішню самотність, може стати передумовою дійсного розв'язання суперечності людини та суспільства. Потрібно розуміти, що внутрішня самотність постійно породжується відкритістю особистісного буття людини. Саме ця самотність може бути самотністю у спілкуванні, в колективі, самотністю-з-іншими. Внутрішня самотність є дисгармонією, але як зауважує Н.Хамітов, вона може створити нову гармонію особистості. Як втрата самототожності вона приводить до відокремленості в соціумі, але, лише пройшовши її лабіринт, можна говорити про дійсне з'єднання особистості та інших особистостей — про те, що К.Ясперс називав «екзистенційною комунікацією» [9, с.246-247]. Людина, що увійшла в стан внутрішньої самотності, глибинно страждає. Але разом із тим вона перебуває на шляху до дійсного подолання самотності — на шляху до того стану, де більше немає відчужених відносин між людьми. Ця форма самотності долається лише

самозміною, опануванням новими виявами самототожності. На відміну від зовнішньої самотності, яка може долатися завдяки загальним психологічним рекомендаціям, внутрішня самотність не підвладна ніяким загальним рекомендаціям, вихід із її простору та часу є завжди унікальним і потребує неповторно-творчого зусилля.

Висновки: 1) Самотність належить до переліку тих понять, реальний життєвий смисл яких, немовби, чітко уявляється навіть буденній свідомості, але подібна ясність може заводити в оману, бо вона приховує надзвичайно складний і суперечливий смисл, який неначе вислизає від раціонального аналізу. 2) Онтологічний статус самотності визначає основний напрямок в осмисленні самотності як сутнісної характеристики буття людини. У цьому контексті самотність постає екзистенційним станом. 3) Самотність означає два стани: зовнішній і внутрішній, які тісно пов'язані між собою, але не тотожні. Зовнішня самотність може бути результатом суперечності людини й соціального оточення. Внутрішня самотність — результат суперечності людини з собою, що призводить до втрати та пошуку самототожності. 4) При аналізі феномена самотності виокремлено дві тенденції: позитивна самотність (усамітнення) і негативна самотність. Самотність як усамітнення — це позитивний, творчий, активний, бажаний, необхідний, невід'ємний і виховуючий початок, із якого народжується повноцінна особистість. Самотність як негативний чи пасивний стан може руйнувати особистість людини, бути тяжкою, безвихідною, жахливою. Ця самотність — туга, що виростає немовби із середини — стан душевної ізолюваності. 5) Із багатовимірності самотності виділено чотири модуси: космічний, культурний, соціальний, міжособистісний. 5). Самотність має чоловічу й жіночу іпостасі. На відповідних етапах розвитку особистості людини феномен самотності набуває свою специфіку.

Література

1. Бердяев Н.А. Философия свободного духа. — М., 1994.
2. Бубер М. Два образа веры: Пер. с нем.— М., 1995.
3. Киршбаум Э.И. Смысл одиночества // Вестник Гуманитарного института. — Владивосток, 1995. — №2. — С. 120-123.
4. Корчагина С.Г. Генезис, виды и проявления одиночества. — М., 2005.
5. Лабиринты одиночества: Пер. с англ. / Сост., общ. ред. . и предисл. Н.Е. Покровского. — М., 1989.
6. Левинас Е. Время и Другой. Гуманизм другого человека. — СПб., 1998.
7. Психология развития. 7-е изд. / Г.Крайг. — СПб., 2003.
8. Стретерн П. Гегель за 90 минут: Пер. с англ. — М., 2004.
9. Табачковський В.Г., Булатов М.О., Хамітов Н.В. та ін. Філософія: світ людини. Курс лекцій. — К., 2003.
10. Фльорко Л.Я. Самотність людини як проблема сучасної європейської філософії: Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. — Л., 2006.
11. Хайдеггер М. Бытие и время. — М., 1997.
12. Хамітов Н.В. Самотність як феномен людського буття: Автореф. дис. ... д-ра філос. наук. — К., 1998.
13. Хамитов Н.В. Философия и психология пола. — К., 2001.
14. Человек один не может...: [о проблемах одиночества].— М., 1989.
15. Швалб Б.М., Данчева О.В. Одиночество: социально-психологические проблемы. — К., 1991.
16. Perlman D.& Pepleu L.A. Toward a social psychology of loneliness. — In: S. Duck & R. Gilmour (Eds.). Personal relationships 3: Personal relationships in disrober. — London, 1981.

Надійшла до редакції 3.11.2008 р.